

ՆԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ ..

ՄԵՈՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(19-րդ դար)

19-րդ դարի հայ մշակույթի և մասնավորապես կրթության ասպարեզում կարևոր դեր էին խաղում վանական դպրոցները: Արևմտահայության կյանքում առանձնահատուկ նշանակություն ունեին Վարազի, Դարեվանքի (Արմաշի Ս. Աստվածածին վանքի դպրոց), Մշո Ս. Առաքելոց, Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքերի և ուրիշ վանական հաստատություններում գործող կրթօջախները: Տարոն աշխարհում առանձնանում էր Մշո Ս. Կարապետ վանքի դպրոցը: Վանքը գտնվում էր Մուշ քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, Քարբե լեռան լանջին, և առաջին վանահայր Գլակի անունով հետագայում կոչվել է Գլակա վանք: Այն անվանվել է նաև Իննակնյան՝ ինը աղբյուրների մոտ կառուցված լինելու պատճառով: Դարերի ընթացքում այնտեղ բեղմնավոր գործունեություն են ծավալել աչքի ընկնող հոգևորականներ, կրթության ասպարեզի գործիչներ:

Վանքի կրթական գործունեությունը մեծ թափ ու նշանակություն է ստանում 19-րդ դարում, քանզի թուլացել էր Մշո Ս. Թարգմանչաց և Բաղեշի Ամրդոլու կրթօջախների գործունեությունը և տարածաշրջանի կրթական կենտրոնի համբավն աստիճանաբար անցնում էր Ս. Կարապետ վանքին: Պահպանելով միջնադարի կրթադաստիարակչական ավանդույթները, այն միաժամանակ դարի երկրորդ կեսին հարստանում է հայ իրականության մեջ արմատավորվող կրթական, մանկավարժական նոր սկզբունքներով: Այնուհանդերձ, դարասկզբին դեռևս վանքի դպրոցն իր կրթության բովանդակությամբ աչքի չէր ընկնում, և տիրապետողը կրթության և

դաստիարակության ավանդական ձևն էր: Այդ մասին Կ. Պոլսի «Արևելք» թերթը գրում է. «Այն ատենի ընթերցանությունը եկեղեցական ուսմանը շրջանակեն դուրս չէր ելլեր... Դասարան կամ դասակարգությունը ըսված բանը չկար... Վարժապետը՝ ծալապատիկ ևստած իր բոլորտիքն ունենալով հոգեառ ֆալախան... կշոգեցներ զանոնք (աշակերտներին - Վ. Կ.) և մեկիկ մեկիկ կլսեր դասերը»¹: Սովորողները վարժվում էին Սաղմոսի, Ժամագրքի, Նարեկի, Ավետարանի ընթերցանության մեջ, սովորում էին շարականներ, այլ կերպ ասած՝ «Ժամի վերաբերյալ բաները կսովորեին»:

Ուսման այս ծրագիրը և դասավանդման եղանակը շարունակվել են մինչև դարի 40-ական թվականները: Թերևս բացառություն են կազմում Հովհաննես վարդապետ Պոկլանցու և Հակոբ Թոփուզյանի ուսուցչության տարիները (1820-1832 թթ.), երբ ուսման ավանդական ծրագրում կատարվում է նորամուծություն: Հովհ. Պոկլանցին, որ «այս կողմերը հայկաբանի և քերականագետի հոչակ» ուներ, ընթերցանությունից բացի իր սաներին սովորեցնում է գրաբարի քերականություն և «քիչ մըն ալ ռախամ կամ արվեստ համարակալության»²: Նրանցից հետո դպրոցը, սակայն, մի որոշ ժամանակ ետընթաց է ապրում:

Դպրոցի աշխատանքներում կրկին որոշ թարմություն է մտնում Կարապետ Զաքարյանի շնորհիվ, որը բավականին գրագետ անձնավորություն էր և միաժամանակ վարում էր Առաջնորդարանի գրագրի պաշտոնը: Եվ, ընդհանրապես, Ս. Կարապետ վանքի դպրոցի առաջընթացը սկսվում է 40-ական թվականների վերջերից և 50-ականի սկզբներից: Բարեկարգվում են ինչպես ուսումնական ծրագրերը, այնպես էլ դպրոցական շենքի պայմանները: Կարապետ վարժապետը սովորողներին բաժանում է կարգերի՝ հաշվի առնելով նրանց տարիքը և գիտելիքները, իսկ առավել առաջադեմ աշակերտներին սովորեցնում է քերականություն և «ռախամ-համարակալություն. բան մը, որ դադրած էր Պոկլանցիեն ու Թոփուզեն (Հակոբ Թոփուզյան - Վ. Կ.) վերջ»³:

Դպրոցի կյանքում երևույթ էր ժամանակի նշանավոր մտավորական, մանկավարժ Ֆիզիկա Պողոսի (Պ. Պետրոսյան) կարճատև դասավանդությունը: Վերջինս Ս. Կարապետ վանքի վանահայր Զաքարիա Տարոնացու (1846-1853 թթ.) և վանահայրական փոխանորդ Կարապետ վարդապետ Կեսարացու հրավերով վանք է գալիս 1852 թ. և դասավանդում մինչև 1853 թվականը: Երկրորդ անգամ նա վանք է գալիս 1854 թ., սակայն քիչ ժամանակ անց՝ հեռանում: Ֆիզիկա Պողոսը փիլիսոփայի, հմուտ բնագետի համբավ ուներ. դասավանդել էր Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի, Երուսաղեմի դպրոցներում: Գալով Ս. Կարապետ վանք՝ փորձառու մանկավարժն անմիջապես նկատում է դպրոցի խղճուկ վիճակը: Նա կանոնավորում է դասախոսությունները և «վարժարանը ենթարկում կարգ ու կանոնի»:⁴ Բարեփոխումները և ուսումնական գործի կազմակերպման նոր ձևերը, որոնք արդեն տեղ էին գտել Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի կրթական միջավայրում, թարմ շունչ են հաղորդում վանքի

¹ «Արևելք», 1902 թ., հունիս 21:

² Նույն տեղ, հունիս 22:

³ Նույն տեղ:

դպրոցին և միաժամանակ օրինակ դառնում որոշ ուսուցիչների համար: Այսպես, Կարապետ Զաքարյանը «կարճ միջոցին մեջ շատ բան կսովի ֆիզիզայեն, մանավանդ դասախոսությանց նոր եղանակներ»⁴: Դպրոցում օգտագործվում են Մ. Չամչյանի քերականության, ճարտասանության դասագրքերը, ուսուցանվում գրաբարից աշխարհաբար թարգմանություն, թվարանություն և այլն: Ֆիզիկա Պողոսի արդյունավետ գործունեության մասին հետագայում մշտն էր մաս Գ. Սրվաճանյանը⁵: Նորամուծությունների շնորհիվ զգալիորեն բարելավվում է դպրոցի ուսումնական վիճակը, աճում դպրոցի հեղինակությունը, որի շնորհիվ այնտեղ սովորելու էին գալիս մաս հեռու վայրերից:

Հիսունական թվականներին բարելավվում են մաս դպրոցի շենքային պայմանները: 1855 թ. ավարտվում է նոր դպրոցական շենքի շինարարությունը, որի շնորհիվ աշակերտներն ազատվում են մախկին անհարմար շինությունից. ընդարձակ շինության մեջ առանձնացվում են ուսումնական մասը, մեջնարանը և թանգարանը: Արդյունավետ էր մաս այդ շրջանի դպրոցի հունձքը: Շրջանավարտներից շատերը դառնում են ժամանակի համար աչքի ընկնող հոգևորականներ և ուսուցիչներ: Դրանց թվում էին հետագայում Ս. Կարապետ վանքի վանահայր Մամբրե եպիսկոպոսը, Հովհաննես եպիսկոպոսը, Մշո Առաջնորդարանի և Ս. Կարապետի փոխանորդ Խորեն վարդապետ Օհանազարյանը, Ս. Դանիել վանքի վանահայր Ղազար վարդապետը, Հովհաննես վարդապետ Բագրատունին և ուրիշներ:

Ս. Կարապետ վանքի դպրոցի հետագա առաջընթացը և հռչակը, սակայն, կապված էր ժամանակի հայտնի եկեղեցական, հասարակական և լուսավորական գործիչ Մկրտիչ Խրիմյանի անվան հետ, որը 1862 թ. Կ. Պոլսի Պատրիարքարանի կողմից կարգվում է Տարոնի հոգևոր առաջնորդ և Ս. Կարապետ վանքի վանահայր: Մինչ այդ, Խրիմյանն աչքի էր ընկել Վասպուրականում ծավալած լուսավորական գործունեությամբ՝ հիմնելով Վարացի վարժարանը և տպագրելով «Արծվի Վասպուրական» պարբերականը: Նրա Տարոն գալը մեծ աշխուժություն առաջ բերեց պոլսահայ հայրենասեր ու լուսամիտ մտավորականության շրջանում: Դեռևս 50-ական թվականներին Կ. Պոլսի կատարած այցելությունների ժամանակ Խրիմյանը մրանց հետ քննարկում էր զավառափայտությունը լուսավորելու հարցը՝ դրան տալով համազգային կարևորություն: Պոլսահայ մտավորականները հույսեր էին փայփայում, որ Մ. Խրիմյանի շնորհիվ Տարոն աշխարհը կթոթափի «տգիտության խավարը», ուստի մրան գորակցելու և մրա ազգօգուտ ձեռնարկումներին պաշտպան կանգնելու կոչեր էին արվում: Հ. Սվաճյանի «Մեղու»-ն գրում էր. «Ազգասեր հայեր, վերցուցեք աչքերնիդ և մայեցեք անգամ մը Հայաստանի մեջ բնակող ձեր խեղճ արեմակցացը վրա և դիմեցեք զանոնք տգիտության գութեն հանելու, եթե անձամբ կարող չեք հոն ուսմունքը զարգացնելու, գեթ ձեռնադրու եղիք այն Ազգասեր և քրտնաջան վարդապետին, որ... իր գրագիտական աշխատությունը կբազմա-

⁴ Նույն տեղ, հունիս 26:

⁵ «Արծվիկ Տարոն», 1863 թ., թիվ 12, էջ 47:

պատկեց ի սեր Հայրենայաց և Վարազա Արծիվեմ Արծիվի մը առնելով Տարոնո աշտանակին վրա կոնն մույն գալառն ալ լուսավորելու»⁶:

Վարագում իրեն աշակերտած Գարեգին Սրվանձտյանցի աջակցությամբ խրիմյանը Ս. Կարապետ վանքում հիմնում է մոր ժառանգավորաց վարժարան՝ կարգելով նրան վարժարանի տնօրեն, իսկ 1863 թ. հրատարակում է «Արծիվի Տարոնո» երկշաբաթաթերթը, որի խմբագրությունը ևս հանձնվում է Գարեգին Սրվանձտյանցին: Վարժարանին առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում: «Նա այսօր, գրում էր Գ. Սրվանձտյանցը, կզոհե եթե հարկ լինի, ամեն կերպ վիշտ ու արկածը, միայն թե պինդ բռնե ժառանգավորաց վարժարան. այսպես սկսավ ի վարագ, այսպես և ի Սուրբ Կարապետ: Մեր գիտցածով մա յուր կոչման և պարտավորությանց կարգին՝ մեծ քան զառաջնորդություն, մեծ քան զվանահայրություն կհանչե ժառանգավորաց վարժարանի տեսչություն. ժառանգավորներ կխնամե, հասուցանե, որոնցմով պիտի կարող լինի թե՛ վանքերում և թե՛ ժողովրդյան մեջ բարեկարգություն և լուսավորություն սփռել հաստատել»⁷:

Մ. խրիմյանը, բացի Սրվանձտյանցից, վանք էր բերել նաև իր ձեռքի տակ վարագում «ուսած և դաստիարակված» ուրիշ ուսուցիչների: Ուսուցիչների թվի ավելացումը հնարավորություն է տալիս, որպեսզի «յուրաքանչյուր ուսուցիչ իր մասնաճյուղը ունենա», իսկ սա նպաստում է առարկաների ուսուցման դրվածքի բարելավմանը: Այս շրջանում վարժարանում ուսուցանվել են կրոն, հայոց լեզու (Ա. Այտընյանի քերականության գրքով), ֆրանսերեն, թուրքերեն, հայոց պատմություն, աշխարհագրություն, թվաբանություն, բարոյականություն, քաղաքավարության կանոններ, երաժշտություն: Աշակերտներին սովորեցնում էին գրաբարից կատարել թարգմանություններ, վերլուծել Եղիշեին ու Եզնիկին, ոտանավորները փոխադրել արձակի և հակառակը, մեկնաբանել Ս. Գրքի գրույցները, գրել շարադրություններ: Եվ այդ բոլորը «դյուրուսույց» մեթոդների, «աշակերտին ուշադրությունը միշտ սևեռում պահելու» միջոցով: Ուսումնական ասպարեզում կատարված բարեփոխումները տալիս են ցանկալի արդյունք, և, ինչպես վկայում է Գ. Սրվանձտյանցը, «աշակերտը իրենց խնամակալին և ուսուցչաց ջանից համեմատ լավ առաջադիմություն և գեղեցիկ հույսեր ցույց կուտան»⁸:

Խրիմյանի նախաձեռնությամբ աշակերտները, ըստ իրենց կարողության և գիտելիքների, բաժանվում են կարգերի, այսինքն՝ դասարանների: Բարելավվում են ուսման, քնի, դասապատրաստման պայմանները, աշակերտներին կանոնավոր սնունդ է տրվում, մտցվում է միասնական աշակերտական համազգեստ: Ուշադրություն է դարձվում նաև հանդեսների, զանազան միջոցառումների կազմակերպմանը, որոնք դաստիարակչական նշանակություն ունեն: «Արծիվի Տարոնո» թերթի 1863 թ. հունիսի 1-ի համարում նկարագրվում է Ազգային Սահմանադրության տարեդարձի առթիվ կազմակերպված դպրոցական հանդեսը, որին, բացի

⁶ «Մեղու», 1863 թ., թիվ 196, էջ 108:

⁷ «Արծիվի Տարոնո», 1863 թ., թիվ 12, էջ 48:

⁸ Նույն տեղ:

աշակերտներից և ուսուցիչներից, ներկա էին մաս 'Նոր Նախիջևանից եկած հյուրեր՝ ուխտավորներ:

Խրիմյանը փորձում է բարելավել վանքի ու վարժարանի ֆինանսական վիճակը, և այդ մպատակով ստեղծվում է «տնտեսական խորհուրդ»՝ վերահսկողություն սահմանելով վանքի եկամուտների վրա:

Իրականացվող բարեփոխումները զգալիորեն բարելավեցին վարժարանի վիճակը՝ փառք բերելով և՛ Խրիմյանին, որին Տարոնի ազգաբնակչությունը շնորհեց «Հայրիկ» պատվանունը, և՛ միաժամանակ բարձրացրին կրթօջախի հեղինակությունը: Կրթության սերն ավելի տարածվեց Տարոն աշխարհում, և շատերը ցանկանում էին, որ «իրենց որդիք կարդան. ամենքն ալ կուզեն, որ ի Սուրբ Կարապետ բերել կարդալ տան»⁹: Փաստորեն, Խրիմյանի տեսչության տարիներին Ս. Կարապետ վանքի ժառանգավորաց վարժարանը դարձել էր տարածաշրջանի ամենից հեղինակավոր կրթօջախը: Ծարունակելով դեռևս Վարագուն սկսված հայրենասիրական, լուսավորական մախաձեռնությունները՝ վարժարանի վարիչները ձգտում էին կրթական շարժումը տարածել մաս Տարոնի գյուղերում, բացել դպրոցներ, իսկ վարժարանն էլ պետք է «վարժապետներ և վարդապետներ» պատրաստել այդ դպրոցների համար: Լուսավորական շարժման այս ծրագիրը և նրա իրականացման ուղղությամբ Խրիմյանի ու նրա զինակիցների ջանքերը զգալի արդյունք տվեցին, քանզի Ս. Կարապետ կրթօջախը, ինչպես իր օրոք, այնպես էլ հետագայում, ուսուցիչներ էր պատրաստում շրջակա գյուղերի դպրոցների համար՝ ձեռք բերելով Տարոնում մայր վարժարանի հռչակ:

Հետագայում Խրիմյանի գործունեության և վարժարանի խաղացած դերի մասին վանքի վանահայր Վարդան վարդապետ Հակոբյանը գրում էր. «Այս մենաստանը ամենեւն ավելի փայլեցավ արդի Վեհափառ Ս. Հայրապետի (Խրիմյանի - Վ. Կ.) վանահայրության օրերում մեջ, հորում տպարանն ու վարժարանը, երկուքն ևս ծաղկած՝ մտավորական լույս կսփռեին անուս ժողովրդին և կարճ միջոցի մեջ ընտիր աշակերտներ դուրս եկան, որոնք իբրև վարդապետ, քահանա և ուսուցիչ օգտակար ծառայություններ կատարեցին ժողովրդի զարգացման և դաստիարակության սուրբ գործին մեջ»¹⁰: 70-ական թվականների սկզբին վանքի դպրոցն ավարտողների շարքում էին Բուլանջիսից Լևոն Մաքսուտյանը, խնուսցիներ Արսենը, Խորենը, Սարգիսը, Բաղդասարը և ուրիշներ. «Ասոնք կղրկվին իրենց գյուղերը, որոնց մեծագույն մասը վարժապետության կկոչվին»:

1869 թ. Մ. Խրիմյանն ընտրվում է Կ. Պոլսի Պատրիարք, իսկ Գ. Սրվանձտյանը կարգվում վանքի փոխանորդ՝ Խրիմյանից հաճճարարություն ստանալով հատկապես մեծ խնամք տանել վարժարանի նկատմամբ: Նորընտիր Պատրիարքը

⁹ Նույն տեղ. 1865 թ., թիվ 42, էջ 71:

¹⁰ «Արարատ», 1903 թ., թիվ 4, էջ 333:

խոստանում է օգնել վարժարանին և Կ. Պոլիս հասնելով՝ դասագրքեր է ուղարկում Ս. Կարապետ:

Գ. Սրվանձտյանցի, ինչպես նաև 1873 թ. վանքի վանահայր Կարգված Մամբրե Մշեցու օրոք դարձյալ «վանքն ու Ժառանգավորաց վարժարանը խիստ փայլուն վիճակ մ'ունեին: Նորամուծությունները շարունակվում էին, և Սրվանձտյանցը որոշում է փոխել դպրոցում աշակերտներ ընդունելու կարգը: Տարիներ շարունակ վարժարան էին ընդունվում հիմնականում տանուտերերի, հարուստ, երևելի գյուղացիների երեխաներ: Մինչդեռ Տ. Խորեն Ծահնագարյանին հանձնարարվում է իջնել դաշտի գյուղերը և ընտրել «տեղացի աղքատ, բայց ամենն ուշիմ և ընդունակ տղաքները»: Աշակերտներ պետք է ընտրվեին հատկապես «այն գյուղերն, որոնցմե աշակերտներ չէին գտնված վանական վարժարանի մեջ»¹¹: Այս վերջին պայմանը բացատրվում էր զավառի տարբեր գյուղերում դպրոցներ բացելու և դրանք ուսուցիչներով ապահովելու մտահոգությամբ, քանզի շրջանավարտները, վերադառնալով հարազատ գյուղեր, կմպաստեին հայ մանուկների կրթությանն ու դաստիարակությանը: Գ. Սրվանձտյանցի ջանքերով ստեղծվում է նաև գրադարան, ուր հավաքվում են վանքում եղած ձեռագիր մատյաններն ու տպագիր գրքերը:

Մամբրե Մշեցու օրոք ձեռնարկվում է վարժարանի նոր շենքի շինարարությունը: Կառուցվում է, սակայն, միայն շենքի առաջին հարկը, քանի որ 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, ֆինանսական միջոցների բացակայությունը հնարավորություն չեն ընձեռում ո'չ Մամբրե Սրբազանին և ո'չ էլ հետագա վանահայրերին ավարտելու այն: Պատերազմը և դրա հետևանքով երկրում սաստկացած անկարգություններն ու անիշխանությունը բացասաբար են անդրադառնում վանքի և վարժարանի գործունեության վրա:

Հետագա տարիներին վարժարանի վիճակը կրկին բարելավվում է. վարժարանում դասավանդում են նոր ուսուցիչներ, ինչպես, օրինակ, Սրվանձտյանցի աշակերտներից Ղևոնդ քահանայն, որի «դասերն ալ մատչելի էին ինքնածին մեթոսներով. աշակերտները կսիրեր, և անոնք զինքը սրտանց կհարգեին, որովհետև հոր մը նման գորովով կվերաբերվեր ամենուն հետ»¹²: 1881 թ. Կ. Պոլսից վանք է հրավիրվում Հ. Չուլագյանը և ստանձնում վարժարանի տնօրենի պաշտոնը: Կատարվում են մի շարք նորամուծություններ, որոնցից մեկն էլ ծեծի, ֆալսխայի վերացումն էր: Վարժարանի բարվոք վիճակը շարունակվում է նաև Գ. Սրվանձտյանցի կրկին Տարոն գալուց հետո (1888 թ.), երբ նա ստանձնում է Ս. Կարապետ վանքի վանահայրությունը և Տարոնի վիճակավոր առաջնորդի պաշտոնը: Հետագա տարիներին և հատկապես 90-ական թվականներին, սակայն, մոլեզմող համիդյան կոտորածները խիստ դժվարացնում են վարժարանի գործունեությունը: Դարա-

¹¹ «Արևելք», 1902 թ., սեպտեմբեր 6:

¹² Նույն տեղ:

վերջին վաճառական փոխանորդ Վարդան վարդապետը փորձում է բարելավել կրթօջախի աշխատանքը, ավելացնել աշակերտների թիվը: 1898-1900 թվականներին այստեղ երաժշտություն է դասավանդում նշանավոր Արմենակ Շահմուրադյանը: Սակայն վաճառ միջոցների պակաս ուներ, և սա էր, որ Վարդան վարդապետին հարկադրում է ժամանակի մամուլում («Արարատ», «Լուսն») տպագրելու վաճառքի և վարժարանի ծանր վիճակը ներկայացնող մամուլներ, որոնցում հայ հասարակությանը կոչ էր արվում օգնել ավարտին հասցնելու դեռևս 70-ական թվականներին սկսված դպրոցի շենքի շինարարությունը:

Այսպիսով, Մշո Ս. Կարապետ վանքի վարժարանը 19-րդ դարում և մանավանդ 60-80-ական թվականներին զգալի առաջընթաց էր ապրել՝ դառնալով Տարոն աշխարհի և շրջակայքի կրթական, լուսավորական կյանքի կենտրոնը: Նրա կամարների տակ կրթություն և ազգային դաստիարակություն էին ստանում բազմաթիվ հայ պատանիներ, որոնք այնուհետև իրենց գործունեությամբ նպաստում էին զավառի մշակութային, կրթական կյանքի ընդհանուր վերելքին: Ս. Կարապետի օրինակը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ 19-րդ դարում, երբ արդեն հայ իրականության մեջ գործում էին համաքավոր աշխարհիկ ուսումնական հաստատություններ, վանքերին կից դպրոցները չէին կորցրել իրենց դերն ու նշանակությունը և շարունակում էին իրենց նպաստը բերել հայ երեխաների կրթության և դաստիարակության գործին: Ցավոք, Ս. Կարապետի վանքը բարբարոսաբար ավերվեց 1915 թ. Եղեռնի տարիներին և բնականաբար դադարեց գործել նաև դպրոցը, որը լուսավոր հետք է թողել հայ հոգևոր-մշակութային կյանքի բազմադարյան պատմության մեջ:

